

Szín – játék – költészet

Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére

Szerkesztette

•

Czibula Katalin

Demeter Júlia

Pintér Márta Zsuzsanna

Partium Kiadó – Protea Egyesület – *reciti*

Budapest • Nagyvárad
2013

A kötet megjelenését az OTKA 83599. számú programja,
a Partiumi Keresztény Egyetem és
a Lectio Kulturális Egyesület támogatta.

A borító a *Kilianus* (Kolozsvár, 1767) című színlap felhasználásával készült
Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, Győr, G. XXIII. 2. 11. 58.

Fotó: Medgyesy S. Norbert

Szerkesztette:

Czibula Katalin, Demeter Júlia, Pintér Márta Zsuzsanna

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább!* 2.5
Magyarország Licenc (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

Köteteink a *reciti* honlapjáról letölthetők. Éljen jogaival!

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

OMAGIU. Kilián István

Szín – játék – költészet: tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István
tiszteletére / szerkesztette: Czibula Katalin, Demeter Júlia, Pintér Márta
Zsuzsanna. - Oradea: Partium; Budapest: Protea Kulturális Egyesület, 2013
ISBN 978-606-8156-45-3; ISBN 978-963-7341-95-3

I. Czibula, Katalin (ed.)

II. Demeter, Júlia (ed.)

III. Pintér, Márta Zsuzsanna (ed.)

008

ISBN 978-606-8156-45-3

ISBN 978-963-7341-95-3

Kiadja a Partium Kiadó, a Protea Kulturális Egyesület és a *reciti*,
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
tartalomszolgáltató portálja ► <http://www.reciti.hu>

Borítóterv: Bánffi-Benedek Andrea

Tördelte: Hegedüs Béla

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

„Apollo serge az Erdőre megy”

*Tavaszi recreatio és diákpoézis a 18–19. században**

A magyar kollégiumok szervezett kirándulásai, közös testedzései elválaszthatatlanok voltak a diákélettől. A pedagógiai programnak (feltehetően antik mintára) már Comenius idejében része volt a szervezett „lazítás”, feltöltődés a kollégium környéki erdőszéleken – természetesen tanárok vagy seniorok felügyeletével, nehogy a „külvilág” ingerei rosszra csábítsák a diákokat. A *recreatio* kitüntetett alkalma kezdetben Szent Gergely napja (március 12.) volt, amelyet Európa-szerte a téli ünnepkör lezárásaként, a tavaszi munkák kezdeteként ünnepeltek. Kilián István sorra vette a hazai Gergely-napi kollégiumi szokásokat 17–18. századi jezsuita források nyomán,¹ Földesi Béla pedig összegyűjtötte az ide kapcsolódó dramatikus szövegeket.² Védszentjük napján ugyanis a diákok színjátékokkal hívták fel a figyelmet a tanulás fontosságára és az iskolák támogatására (e szokás a falusi iskolák adománygyűjtő Gergely-járásában él tovább). Ugyanilyen céllal reprezentatív felvonulásokat tartottak, gyakran lóháton, katonás rendben – arra utalva ezzel, hogy a diákság épp oly jól szervezett elit csoportja a társadalomnak, mint a katonák, akikkel gyakran összemérték a tanulók életvitelét s a társadalmi érvényesülés lehetőségeit.³ A mediterrán vidékekről átvett szokásnak azonban a hazai időjárás március 12-én gyakran nem kedvezett, így Kilián bőven talált példákat arra, hogy egy-két héttel elnapolták a néha „szörnyű nagy pompával” megrendezett recreatiót.⁴ Már az 1720-as évekből van adat arra, hogy a besztercebányai parvista kisdiaokok reggel trombita- és dobszó mellett vonultak ki a szabadba, s estére visszatértek.⁵ A 18. század közepére a jezsuita források szerint már leegyszerűsödött („sine pompa”) és visszaszorult a szokás.

A század végén a protestáns kollégiumokban – ahol a Gergely-napi színjátékok is virágzásnak indultak – újra divatba jöttek a tavaszi diákvonulások. A szabadtéri testgyakorlás és kikapcsolódás itt is állandó része volt a diákéletnek. Szilágyi Ferenc idézi

* Készült az OTKA K 104758. sz. pályázat támogatásával. A nyomtatott kiadáshoz képest kiegészített szöveg.

¹ KILIÁN István, *A gergelyezés szokása a 18. században néhány jezsuita iskolában = Mindenes Gyűjtemény: Tanulmányok Küllős Imola 60. születésnapjára*, I, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., ELTE Folklore Tanszék, 2005 (Artes Populares, 21), 375–386.

² FÖLDESI Béla, *Adalékok a magyarországi gergelyjárás történetéhez = Előmunkálatok A magyarság néprajzához*, 9, *Folklor tanulmányok*, szerk. HOPPÁL Mihály, Bp., MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1981, 119–176.

³ A 18. századi diák közköltészet kritikai kiadásából (a Régi magyar költők tára XVIII. századi sorozatának *Közköltészet* III/A köteteként, sajtó alatt) számos példát idézhetünk a diák identitás összevetésére a parasztok vagy a katonák életformájával.

⁴ KILIÁN, *i. m.*, 376.

⁵ *Uo.*, 379.

a külföldet járt marosvásárhelyi főorvos-tanárt, Mátyus Istvánt: „Egyebütt is, közelebb itt nálunk is, nem megvetendő szokás, hogy a tanulóknak minden héten recreatoria való napokat engedtenek: mellyeken magokat a test gyakorlásaival mulathassák.”⁶ A Gergely-naptól immár elszakadt, inkább májusban tartott ünnepi vagy hétközi (szerda és szombat délutáni) recreatióknak viszont irodalmi, sőt színházi vonatkozásai is vannak.⁷

Azokról a dalokról, amelyeket a recreatio során énekeltek, kevés szó esik a szakirodalomban. Márpedig ha a jelenkori olvasók az általános iskolában tanult mozgalmi dalokra évtizedekig emlékeznek (sőt néha fehér asztal mellett nosztalgiazgatva el is éneklik őket), nyilvánvaló, hogy a műfaj régi képviselői is nyomot hagytak a hajdani diákok memóriájában. Annál inkább, mivel e verseket maguk vagy tanáraik fabrikálták, így invariáns jellegű csoportot alkotnak a közköltészet világában, hasonlóan más alkalmi versekhez: a szintén évről évre megírt exámeni énekekhez, a toposzokból „egyedíthető” lakodalmi köszöntőkhöz vagy halottbúcsúztatókhoz. A néha gördülékeny, máskor kissé erőltetett tavaszi dalocskák főként a népszerű közköltészeti alkotások metrumát és dalmatát követték, tehát még akkor is ismerősek voltak a hallgatóknak, ha először hallották őket.

A műfaj egyetlen ismertebbé vált képviselőjét, Farkas Pál tamási nótárius énekfűzerét (1807) Domokos Pál Péter fedezte fel Szekszárdon, a Tolna Megyei Levéltárban.⁸ A kis sorozat éppúgy egy nagyobb gyűjtemény (STOLL⁹ 1087.) része, miként más forrásokban. Farkas részletes leírása segítségével könnyen elképzelhetjük a hasonló felvonulásokat más, nagyobb iskolák közösségében is. A mezőváros apraja-nagyja ott lehetett a népünnepélyen, amikor 1807. május 12-én a természet és a közös testedzés dicséretét zengő nebulók kivonultak a Tamási melletti mezőre, ünneplő ruhában, nyolctagú zenekar kíséretében. Dallal-táncsal érkeztek a zöld sátorhoz, megtelepedtek, „főlöstököm” után pedig „a katonai egrecérozásban gyakorlották Magokat egy óráig, amelyben minden héten tavasz üdöben egy fél napi szabadság üdején szokták magokat próbálgatni Tanítójuk által a sik mezőn”.¹⁰ Utána labdázta, lányjátékokat játszottak, majd az ebédet felváltva költötte el a vendégsereg (összesen 300 embernek jutott, úri vendégektől a muzsikusoktól át a koldusokig), közben a ráérő diákok szertartásos rendben énekeltek Farkas Pál antikizáló dalocskáit: külön a fiúk, külön a lányok. A délutánt ugyancsak labdázással, majd katonásdival töltötték, végül ugyanilyen szervezeten, zászlóval, az erre az alkalomra fabrikált indulók és táncnóták harsogása közben hazavonultak.¹¹ A katonai utalások korjelző értékűek: a napóleoni háborúk, az insurrectio korszakában járunk. A versek csekély irodalmi kvalitásain túltesznek magára a szokásra és a diákéletre utaló

⁶ SZILÁGYI Ferenc, *Deákok tüköre: Magyar diákvilág a felvilágosodás korában*, Bp., Móra, 1986, 268.

⁷ A kérdésről legújabban: GUPCSÓ Ágnes, „Az *Teatrumon mondandó*”, *avagy zene és színház a 18. századi iskolai szünnapokon = Dráma – múlt, színház – jelen: tanulmányok a dráma- és színháztörténet köréből*, szerk. CZIBULA Katalin, EMÖDI András, JÁNOS-SZATMÁRI Szabolcs, Kolozsvár – Nagyvárad, EME – Partium, 2009 (A régi magyar színház, 4), 259–271.

⁸ Kiadása: DOMOKOS Pál Péter, *Új énekek – amellek Farkas Pál tamási nótárius által költek üdőről üdőre 1773 és 1810 között*, Zenetudományi Dolgozatok, Bp., MTA ZTI, 1981, 47–76. L. még GUPCSÓ, i. m., 259–262.

⁹ STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, 2., jav. és bőv. kiad., Bp., Balassi, 2002 (a továbbiakban: STOLL + sorszám).

¹⁰ DOMOKOS, i. m., 49.

¹¹ *Uo.*, 50–51.

soraik, különösképp pedig a kották, amelyekkel Farkas gondosan megörökítette a rokokó és verbunkos dallamokat. Az egyik éneket még 1806. május 13-ára írta Petrich Ferenc iskolamester (*Nincs gyönyörűbb s kedvesb dolog tanulásnál*), de 1807-ben is elhangzott.¹² Ez arra utal, hogy a Farkas-féle majális nem volt egyedi kezdeményezés Tamásiban.¹³

Az előző két évtizedből – az ország más vidékeiről – szerencsére további adataink vannak a recreatio alkalmával énekelt versekről. Ezek éppúgy invariánsok, mint Farkas szövegei, de gyakran kapcsolatban állnak a közismertebb versekkel, azok metrumával vagy dallamával. A Székelyudvarhely környékéről származó *Barra János-énekeskönyv* (1797) egyik dala (*Sebes szárnyal, víg jelekkel az holnapok repülnek*) például nem önálló alkotás, hanem Faludi Ferenc *Erdő (Magas hegyek, szelíd erdők, Pán istennek sátor)* című versének szabad átköltése. Mivel Vogel Zuzsa nemrég publikálta Faludi közköltészeté válásának egyik bizonyítékaként,¹⁴ itt csak a diákokat buzdító 6. strófát idézzük újra:

Nohát müis elméssereg
Minervának magzati
Mert az idősem kesereg
Kilennc musák rajzati
Vitorlákot ki terjesztven
A mezőre repüljunk
Kedvünk vig szelnek ereszven
Vigságban el merüljunk¹⁵

Talán egy ünnepélyes tavaszi recreatio alkalmával hangzott el az a szerepekre osztott vers (*vituperatio*), amelyben az antik istenek vitatkoznak a tavaszról. Címe szerint: *Az Istenek közt való Hartz, a hosszú Tél miatt, Saturnus ellen, le irta D. L.* Megszólal benne Mercurius, Cybele, Flóra, Pán, Ceres, Bachus, Márs, Vénus, Dianna, Silenus, Apolló, Minerva és a Múzsák, aztán „Az Istenek mindnyájan”, legvégül Mercurius „el-mondván Saturnusnak mi baj az elő gyön, és így felel”.¹⁶ Ugyanebben a kéziratban, régies írásképpel egy teljes recreatiós versfüzér olvasható (II–V.). A vele egykorú, Sárospatakon összeírt *Tolvay István-énekeskönyv* (1788–1791, STOLL 381.) két, egymás után feljegyzett éneke (VI–VII.) szintén a diákok mezőre vonulását és hazatérését szedi versbe, néhol nehezen kibetűzhető, vázlatos írással. Ugyancsak pataki forrás a *Kozma-énekeskönyv* (1777–1781, STOLL 327.), a *Világi nóták* (18. század vége, STOLL 561/A), amelynek tavaszi dalai iskolatörténeti adalékokkal is szolgálnak, illetve a *Felvidítő VI. Nóták II.* kézírata az 1820-as évekből: itt egy közkedvelt katonai induló átköltése szolgált a gyerekek hazamasíroztatására. A *Kiss Pál-énekeskönyv* (1807–1808, STOLL 587.) viszont debreceni eredetű, s épp egyidős a katolikus Farkas Pál tamási versfüzérével; a korabeli insurgents dalok még közvetlenebb

¹² *Uo.*, 55.

¹³ A dallamok tanulságairól l. még: PÁVAI István, *Változatok Farkas Pál dalaihoz*, Ethnographia, 94(1983), 594–599. Farkas Pál munkásságáról bővebben: HAID Katalin, *Farkas Pál – a tudományok nagy barátja*, Somogy, 9(1981)/6, 61–67.

¹⁴ VOGEL Zsuzsa, *Faludi Ferenc verseinek recepciója a 18–19. századi kézíratos énekeskönyvekben = Doromb: Közköltészeti tanulmányok*, 1, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2012, 103–139, itt: 134–136.

¹⁵ *Barra János-ék.* (1797) STOLL 431. 3b–5b. VOGEL, *i. m.*, 135.

¹⁶ *Mólnár-ék.* (1784–1826) STOLL 359. 54a–59a, 19. század eleji kézírás.

hatását tükrözi. A sorozat végén egy igazi kuriózum a reformkorból: *Neumann Károly dalgyűjteménye* (1837–1840, STOLL 1354.) ugyanis Aszódon és Selmecbányán keletkezett. Az összeíró jó barátja volt Petőfinek¹⁷ – mindkét iskolában összekerültek –, később Fazekasvarsánd evangélikus lelkészeként szolgált, s több korai Petőfi-vers megőrzését köszönhetjük neki. Ki tudja, nem énekelték-e együtt a leendő poétával ezt a 18. századi előzményeknél már jóval egyszerűbb és rövidebb tavaszi diákdalt az aszódi recreatióban?

Ezek az énekek kollégiumtól és korszaktól függetlenül hasonló dolgokat szednek versbe hol tömörebben, hol terjengősebben. Mindegyikre jellemző a diákok öntudatos dicsékvése, az iskolai fáradtságra való hivatkozás, majd ennek ellenpontjaként a hazatérést indokló „elteltség”, megfrissültség. Visszatérő motívum, hogy a diákok fegyelmезetten viselkednek. A fagyott álomból ébredező tavaszi természet szép, gördülékeny leírásai mellett lépten-nyomon antik istenek és hősök bukkannak fel; emlegetésük állandó része a diákműveltség fitogtatásának. A tanulók a toposzoknak megfelelően maguk is Múzsák, legalábbis Apollo vagy Minerva katonái, akik a Parnassus vagy Castalia tejét, a tudományt isszák, egyúttal vitézkedni vágnak. A X., sárospataki ének egyúttal a magyar nyelvű oktatás mellett kardoskodik.

A tanulmány lezárása után került kezembe az ugyancsak sárospataki Szegedi István melodiáriumban (1799–1802, STOLL 1130., 12a–16b) egy teljes énekfűzér, kottával; ezek is a többi egykorú hasonló ének jellegzetességeit mutatják.¹⁸

Szövegközléseink betűhívek; a rövidítéseket feloldottuk, illetve jórészt a szóhatárok egybemosódását is, amely csupán a bizonytalan kézírás jele, kivéve az *is* egybeírását az előtte lévő szóval, ami általános gyakorlat. Az emendálások után a vers rövid jegyzete következik néhány szómagyarázattal.

I.

Kozma-énekeskönyv (1777–1781) STOLL 327. 13b–14a.

Nota Elegans

1. Oh te orvendetes nap
Még érdemli hogy a pap
Ezt ebben hirdesse
Meg unepeltesse
Györiben Veressel festesse 5
2. Meg untuk a nyomorgást,
A Suton a *kucorgást*
A belénk szorult szél
A sokká tarto tél
Ollyakká tett mint a fa levél 10

¹⁷ KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete: Kritikai életrajz*, Bp., Osiris, 2008, 41–42.

¹⁸ Elemzésük és kiadásuk: GUPCSÓ, *i. m.*, 264–269.

3.	Az havak már olvadnak
A kutak fel fakadnak
Mi bennünk is a vér
Elevenebb az ér
Mert a Tavasz minden jot igér	15
4.	Jertek hát örvendezzünk
Kifelé igyekezzünk
Szerezzünk laptákat
Tzigerézö fákat
Lukrul lukra hajtsuk <i>bikánkat</i>	20
5.	Bezzeg ures a klassis
Nezzed ez is a másis
A mester nem kiált
Ha ki miben hibált
Üssed aki nem jól exponált	25

7 nyomorgást [értelem] 9 szél [értelem] 20 a bikákat [bizonytalan olvasat; értelem, szótag-szám]

Vázlatosan feljegyzett, néhol nehezen kibetűzhető szöveg.

5 *Györiben Veressel festesse* – utalás a 18. században országosan ismert győri kalendári-umra, benne a piros betűs ünnepekre

19 *Tzigerézö fákat* – a *ciglézés (bigézés)* nevű játék során egy gödröcskére fektetett pálcát, a *bigét* vagy *pilinckét* kellett bottal felröpíteni, majd a levegőben leüthette rá az ellenséges csapat

20 *bikánkat* – nyilván a *bigé* egyik neve

II.

Mólnár-énekeskönyv (1784–1826) STOLL 359. 60a.

Játékra készülő Ének.

1.	Vigadoz Mú'sáknak Serege;
Mert el-jött az ideje,
Hogy tanulásunktúl meg-szűnnyünk,
A' Mulatságra mennyünk,
Elménket viditsuk
Játékkal meg-újjitsuk.	5
2.	Mert ha mindenkor tsak tanúlnánk,
Magunkat nem mulatnánk,
Mindég a' Könyveket forgatnánk,
Egyszer el-fárasztanánk,
Rontanánk szaggatnánk,
Két pénzen is el-adnánk.	10

3.	A' hajót sem mindég evedzik,
Lám sokszor partra kőtik,
A' hálót is a' Napra teszik,
Néha fára terittik,
Lovat ki zablázzák,
Nem mindenkor kotsizzák.	15
4.	Minden hát hamar készen légyen;
Mert most mindjárt ki-mégyen,
De tsak úgy ám ha tojást hozott,
Othon nem maradozott,
A' héten jól tanúlt,
Tsak hijában nem bámúlt.	20
5.	Áljatok egyenessen rendben,
Kiki maga helyében,
Ne zajoglyon senki mentében;
Mert meg-verik keményen,
Indulunk jól vigyázz,
Custos mellettünk tsatázz. | 25

30 |

Bár nem látták el nótajelzéssel, a jellegzetes versforma miatt igen valószínű, hogy a *Legyenek örvendetes napok* kezdetű, szintén tavaszdicserő diák mulatódal¹⁹ melódiájára énekelték.

30 *custos* – őr, kíséző diák

III.

Mólnár-énekeskönyv (1784–1826) STOLL 359. 60a–b.²⁰

Más Azonról.

1.	Zengedezz Párnászus Hegye,
Őrül minden határ 's Megye,
Mi is gyászos búban ne űllyünk,
Játékokra, mulatságra készüljünk.	
2.	Már Apolló Mú'sáival,
Hárfát penget újjaival,
Mi is gyászos búban ne űljünk,
Játékokra mulatságra készüljünk.	5

¹⁹ A szövegcsalád kritikai kiadása: *Közköltészet 2: Társasági és lakodalmi költészet*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas, 2006 (Régi magyar költők tára, XVIII. század, 8; a továbbiakban: RMKT XVIII/8), 102. sz.

²⁰ Kiadása: NAGY Júlia, *Református kollégiumi irodalom és kultúra a 18–19. században*, Bp., Press Publica, 2000 (Változó világ, 38), 56–57.

3.	Más dolgot most félre tettek, Mú' sikát Musák pengettek, Mi is gyászos búban ne üljünk <i>Játékokra mulatságra készüljünk.</i>	10
4.	Diánna is most Völgyeket, Hajtat ritkás Ligeteket, Mi is gyászos búban ne üljünk <i>Játékokra mulatságra készüljünk.</i>	15
5.	Cloris gyakran mosolyodik, Kertye körül forgolodik, Mi is gyászos búban ne üljünk <i>Játékokra mulatságra készüljünk.</i>	20
6.	Nézd Galambok mit mivelnek, Melly szerelmetessen élnek Mi is gyászos búban ne üljünk <i>Játékokra mulatságra készüljünk.</i>	
7.	Gerlitze sem ellenkezik, De párjával ölelkezik, Mi is gyászos búban ne üljünk <i>Játékokra mulatságra készüljünk.</i>	25
8.	Vig Tavaszt látván érkezni, Minden kész bút le-vetkezni, Mi is gyászos búban ne üljünk <i>Játékokra mulatságra készüljünk.</i>	30
9.	Vessük-el Miis Pennánkat, Kapjunk Lapta ütő fánkat, Mi is gyászos búban ne üljünk <i>Játékokra mulatságra készüljünk.</i>	35

A refrén csak rövidítve.

A versformához (8, 8, 9, 11) illő dallamot egyelőre nem ismerünk.

IV.

Mólnár-énekeskönyv (1784–1826) STOLL 359. 60b–61a.²¹

Játszó Helyen mondandó Ének.

1.	Megnyertük a' mit kértünk,
A' játszó helyre értünk,
Rakjuk-le ruháinkat,
Vessük-le csizmáinkat,
Itt vigadjunk,
mulatozzunk,
Kedvünkre játszadozzunk!	5
2.	A' Ki most otthon vagyon,
Tsak üsse magát agyon,
Nem lehet annak kedve,
Haragszik mint a' Medve,
Mert vagy sülyös,
kelevényes,
Vagy korhely, vagy beteges.	10
3.	A' Kinek most kedve nints,
Annak egy tsepp esze sints,
El-fojt annak a' véri,
Már a' Lopó sem éri,
Tsak úgy gunnyaszt,
Jaj de paraszt,
Rest aluvásra maraszt.	15
20
4.	Minden gyermek úgy játszék,
Hogy mással ne birkozzék,
Fával, Kővel ne hajgálj,
Senkit is ne taszigálj!
Szitkozódás,
Csúfolódás,
Tiltatik Visszavonás.	25
5.	Nosza Pajtás, adj laptát,
Hajtsad az Eb ugattát!
Ereszd-el már a' Kezem,
Mert játéokra van kedvem,
Ti Leányok,
El-válljatok,
Más Seregbe áljatok.	30
35

12 süös [értelem]

²¹ Kiadása: *Uo.*, 57., ill. RMKT XVIII/8, 540. (56. sz. jegyzete).

*Mólnár-énekeskönyv (1784–1826) STOLL 359. 61a–b.*²²

Játékról vissza-jövetelre való Ének.

1.	Térjünk immár visza játszottunk eleget
Játszodván kedvűnkre érzettünk meleget
Bűdős helyett szivtunk friss Levegő-Eget,
Melly fell-éleszthetett köztünk sok beteget.	
2.	Vessen immár véget Kiki pályálynak,
Mert siet a' Nap is úttján Szállásának,
Térjünk immár visza játszottunk eleget
Játszodván kedvűnkre érzettünk meleget	5
3.	Hadjunk békét immár vólt friss Játékunknak,
Hogy ne következék kára mi dolgunknak : :
Térjünk immár visza játszottunk eleget
Játszodván kedvűnkre érzettünk meleget	10
4.	Apólló is immár le-tette hárfáját,
Tovább nem pengeti harsogó Notáját : :
Térjünk immár visza játszottunk eleget
Játszodván kedvűnkre érzettünk meleget	15
5.	Diánna is othon süti már Őz Májját,
Himen is éjjelre veti nyoszójáját : :
Térjünk immár visza játszottunk eleget
Játszodván kedvűnkre érzettünk meleget	20
6.	Mi is félben hagyott Munkánkhoz hát fogjunk,
És szorgalmatossan Könyv körül forgodjunk : :
Térjünk immár visza játszottunk eleget
Játszodván kedvűnkre érzettünk meleget	
7.	Apolló szavára adjunk gyors füleket,
Nyissuk-meg az eddig bé-zárlott Konyveket : :
Térjünk immár visza játszottunk eleget
Játszodván kedvűnkre érzettünk meleget	25
8.	Lám eddig kedvűnkre eleget játszottunk,
Lapta verő fákat Könyv helyett forgattunk : :
Térjünk immár visza játszottunk eleget
Játszodván kedvűnkre érzettünk meleget	30

²² Kiadása: NAGY, *i. m.*, 57–58.

9. Nyissuk fel Kőnyvünket mellytől játék el-zárt,
Lássunk a' dologhoz; mert az idő el-járt :|:
Térjünk immár vissza játszodtunk eleget 35
Játszodván kedvűnkre érzettünk meleget
10. Meg-is-tértünk immár játszodtunk eleget,
Játszodván kedvűnkre érzettünk meleget,
De azomban nyertünk újj Levegő Eget,
Könnyebben tűrjük már házi penészséget. 40

7 [a refrén ismétlését így írja elő:] NB: Már ezután minden Vers után repetálni kell a' Két leg-első
Sort. ÷ Térjünk azért E:

A refrénes hazavezető ének után közvetlenül a versbe szedett iskolai házirend következik
Oskolai regulák címmel (Oskolában, ó, te rest, jer, tanulj mórest...)²³

VI.

Tolnay István-énekeskönyv (1788–1791) STOLL 381. 47a–b.

Nota in exitum diebus Mi ett

1. Meg tisztult a teli jegtől a Castalium
Csergendez Venusnak is az Acidalium
A Fagyos Biblis bujabann magara öltözik
Köntösseből tavaszi formajába költözik
A gyenge viragok közt setalva tsergedezik 5
Az egész természet edes hangjat halvan mely almabol eledezik.
2. Miolta Apollo Climenejet öleli.
Zöld színben öltözöt a Cibeke Kebele
Prozerpina hat holnapra keredzik pokolból.
Ugrik a nem rég ellet Baranyis az akolból. 10
A lang Piro is Letette :|: gyasz színü tzafragatt.
Alabastrom színben üzi visza a hajnalnak barsony szín tsilagat.
3. Nekünk Bar Apollo tejet is valasztanunk
Nem illik testünket tavab ben rothasztanunk
Hanem fel készülven a Musak edes hangjokkal 15
Egyeztetet örvendozo sipokal dobokval
Zaszloink alat szép rendel menyenyük a mezöre
Jadzadozunk a zöld gyepen Ballonokal beforgora kivetörsre

²³ Kiadása: Uo., 55.

4. Ha elmene meg ujul a telnek unalmabol
 Jobb izückett iszunk a pegazus kutyabol 20
 Ha meg frissül verünk a tavaszi levegőbe
 A drága balsam illatot zöldellő mezőbe
 A sugar pindus halmain jobb kedvel setalगतunk
 Vigabb Langgal ég Apollónk nagy neve tiszteletere aldozatunk

13 Apollot [értelem] 18 Jazdadozunk [értelem] 23 halman [szótagszám] 24 Aollónk [értelem]

A vers metrumba 13 (8+5), 13 (8+5), 14 (8+6), 14, 14, 20, kisebb ingadozásokkal. Teljesen egyező szótagszámú dallamot egyelőre nem ismerünk.

1 *Castalium* – Kasztália forrása a Parnassosz tövében

2 *Acidalium* – Venus egyik szent kútja a boiótiai Orkhomenosz városában, innen az istennő Venus Acidalia névalakja

3 *Biblis* – Büblisz, görög mitológiai nőalak, aki szerelmi bánatában forrássá vált, amelyet könnyei táplálnak (Ovidius: *Metamorphoses*)

7 *Climene* – Klümené (Clymene) etióp királynő, aki Héliosztól (más változatban: Apollóntól) szülte Phaethónt

8 *Cibele* – Kübelé, phrüg termékenység-istennő

11 *Piro* – talán: Piososz, Kleió múzsa kedvese, aki fiát, Hüakinthoszt gyászolja, miután Apollón véletlenül megölte őt. Róla kapta a nevét Pieria vidéke Görögországban

23 *pindus* – Pündosz, hegyvonulat Görögországban, ennek része a Parnassosz hegye

VII.

Tolvay István-énekeskönyv (1788–1791) STOLL 381. 47b.

Nota in inventu, Mer. et sabath

1. Mar Apollo bölts melyenek tiszta tejen nevelte
 Unokait a vig mulatással meg elegele
 A tudomány tsepegő Könyveket
 Egy kevésse meg únt elmejeket.
 Játékkal meg frisselte. 5
2. Már magais be fogatta Aranyos hintójába
 Siet hogy meg fürödjön az Otzeanus habjába
 Hogy ha el jő a masnapp regelle
 Tündöklőb Legyen Arany kebelé
 Gyemantos hintojaba. 10
3. Miis hat ötet követven ismet tisztessegesen
 Minervank Zaszloja ala rukolyunk egyenesen
 Aki tsak Apollo unokája
 Akar Leni ismet hiv dajkaja
 Kasztelahoz siessen. 15

4. Hálgassa meg ott minemü parantsolat adatik
Vigye veghez ami holnap az utanra hadatik
Úgy osztan ismet harmadnapra
Szorgos munkától szabadulva
Ujra vigadozhatik 20

18 har madnap mas [értelem] 19 Szorkos [értelem]; munkáitól [szótagszám]

A hazatérő ének versformája (15, 15, 10, 10, 7) a félsoros végződésű, ungarasca-szerű rokokó dalokkal rokon. Szövegünkkel azonos szótagszámú dallam e korszakból: *Azért szánd meg, mégis szánd meg* (pl. Kovács Ferenc-ék., Pálóczi Horváth Ádám: *Ötödfélszáz énekek stb.*)²⁴

A címben jelölt *mer. et sabbath* a recreatiós kirándulás hagyományos napjaira, szerdára és szombatra utal.

VIII.

Rákosi Sámuel Holmija (1785–1791) STOLL 409. 63a–b.

Mezőre kimenő Enek

1. Vadász Diánna tarsait Monalus tetejére
Mágával viszi Nymfait Kezét veti tegzére
Nyíllaival társaival vadakat sebesíti
Nagy öröme van szívenek
Homálya nints egének 5
2. Mert Phebus szép sugaráit Vigan mosolyogtatya
Urania homályait, Észak felől oszlatya
Mosolygással ujulással ohajtot nap örömmel
Hogy mindeneket viditson
Vig örömrre inditson 10
3. Nereus szűz Leányai Pasitos partra ültek
Üréssek Attyak házai Mert ők máshova gyűltek
Ujaikat hajjaikat hogy szároszák mozgatyák
Teli ruhájok Letették
Nap fényre terítették 15
4. Keresik a Driadesek Magos fák árnyékait
Hol és a melyek kiesek Kedvellik pásítaít
Kaibáit gyömöltts fáit Priapus tisztogatya
Kertének szép virágai
Örömének okai 20

²⁴ A dallam kritikai kiadása: BARTHA Dénes, *A XVIII. század magyar dallamai: Énekelt versek a magyar kollégiumok diák-melodiáriumaiából (1770–1800)*, Bp., MTA, 1935, 143. sz.

5. A szép rétek zöldellenek Mert zephirus lengedez
Barányok ott sereglenek Kitsin torkok rekedez
Es mellettek kúrüllettek pásztorok sipoldogal
Mert el tölt a szomorú tél
Hogy keze fázék nem fél 25
6. Szép Athene varosságának Rég egy Nympha lakoja
Társa Rátzok Királyának Most ház hijjok lakoja
Itis fiat-és halálát szép Progne Siratgatya
Philomela szép hugait
Ujjitgattyá szavait. 30
7. Miis téli szállásunkat Ama kilentz Musákkal
Hadjuk el és mi magunkat Ujitsuk a Nymfakal
Vigassággal mulatsággal enekkel zengedezzünk
A mezőnek szép színével
Vigadjunk Zóltságével 35
8. Hogy osztán mi frissülve Mínd egyenként lehessünk
Teszünk s elménk ki készülve lévén dolgot tehessünk
Tanulásunk; es írásunk, jó moddal fojtathassuk
Apollo kedves társunknak
Vehessük mi magunknak 40

21 zengedez [értelem] 27 [a szóismétlésre ÷ jel utal] 33 lengedezünk [értelem] 37 Teszünk [értelem]

A gyűjtemény Erdélyből származik, egy közelebről meg nem nevezett református kollégiumból. Tulajdonosa később Borsod vármegyébe került.

Két ének követi egymást, amelyek recreatiós alkalomra készültek, majd néhány lappal később, ugyanezzel a kézírással, *de Musis* címmel egy rokon hangütésű latin–magyar vers következik (*Mons bivertae* [!] *Musarum* / *Heliconnak teteje*, 72b–73a), amely az exámeni „vitézkedésre” buzdítja a diákokat.

A versforma szabályos 4×15-ös lenne, 8+7-es tagolással, így sokféle egykorú dallamra énekelhető. Az egykori 4. sor azonban a cezúrahatar mentén – talán a dallamvonal hatására – két felsorra bomlik, „szétrímelődik”.

1 *Monalus* – talán csak tévedésből idekeveredett antik földrajzi név, ez ugyanis egy folyó Szicíliában, Éggyüion város mellett.

16 *Driadesek* – Drüászok, a görög mitológia fákból lakó nimfái

18 *Priapus* – Priaposz, eredetileg mezőgazdasági istenség Kis-Ázsiában, később a termékenység egyik istene a görögöknél, akit hatalmas, meredt phallosszal ábrázoltak
28–30 *Progne* – utalás Prokné athéni királylány mitológiai történetére, aki Téreusz thrák király felesége lett. A baljós menyegzőt követően tudomására jutott, hogy férje elcsábította a hűgát, Philomélét, majd elnémította, ezért bosszújában megölte saját fiát, Itüszet, s egy Dionüszosz-ünnepen feltárlalta Téreusznak. A király meg akarta ölni a két nővért, de az istenek madarakká változtatták őket: Prokné fecskévé vált (aki azóta is gyereket siratja), Philomélé fülemülévé (aki az áldozattá vált hűg némaságáért kapta cserébe ékes énekhangját), Téreusz pedig búbos bankává, akit megvetettek a régiek. A strófa utalásai tehát a mitológiai eredetű madarakra vonatkoznak, főként a „házháj”-on, vagyis az eresz alatt fészkelő fecskére.

IX.

Rákosi Sámuel Holmija (1785–1791) STOLL 409. 63b–64b.

Mezőről be jövő Enek

1. Apollo huga Nymphaival :|:
El fáradt vadász társaival
Veget vét vadászásának
Van bére fáradságának
Mert nyilla hijában nem repült 5
2. Fel vont kéz ivét le ereszti
Haját szárodni ki terjeszti
Az árnyéket keresteti
Izzat tagját szellőzteti
El fáradt lábai ujulnak 10
3. Músák nekünk is mulatságunk
Volt játékunkban szabadságunk
Phebus piros sugárral
Kedvezett rogyokványival
Mert játékinkat kedvellette 15
4. Már a testünk van meg frissülve
Vidám elménk van ki készülve
A rossz kedv tóllünk tavol jár
Kergessen Pireneus bár
Nem terünk be hozzá szállásra 20
5. Terjünk vissza Párnassus felé :|:
Szép oltárunkhoz menyünk elé
Borostyán koszorut végyünk
Melyet fejünkre fel tégyünk
Es így enekelyünk menetünkben 25
6. Pegásus tiszta kut féjére :|:
Boldog ki szert téssen vizere
Hellicon kies halmain
Setalolag áll oldalán
S azokon magát szellőzteti 30
7. Mert Hellicon szép virágokkal
Szagoskodik tulipántokkal
Ki terjedt faknak árnyéki
Itt Lakoknak menedéki
Ház tüze hévsége ellensége. 35

2 fordult [értelem] 10 fordult [értelem] 29 oldalain [szótagszám] 35 Hág [értelem]

A lejegyző talán másolta a szöveget, több értelemzavaró hibát vétett.

A metrum (9, 9, 8, 8, 9) nyilván egy rokokó táncdallamot követ, amelyet egyelőre nem tudunk pontosan azonosítani.

19 *Pireneus* – értsd: Püréné, a hegység névadója, aki Héraklész szeretője volt

35 *Ház tüze* – értsd: a szabadban élőknek nincs szüksége házra

X.

Világi nóták (18. század vége) STOLL 516/A. 6–7.

ad notam Ha nem Lattam volna galamb képed &

1. A' musáknak zengedez serege.
Fel derült örömegek ege.
Heliconon hangzik éneklések.
Ropog hangos Dob verések.
Lobogo szép Zászlokat tartnak kezekben. 5
Repes szivek a' mellyekben.
2. Tellyes számmal mennek jatzodozni.
Vigan fognak mulatozni.
Nem mulattanak így a' Normában.
Horta vólna el a' bába. 10
Őrülnek azon hogy az helyre johettek
Hol Atyaíék nevelkedek.
3. A' Felvégben sem a' Tetemvárban.
Nem mennek már a' normában.
Bajos vólt olyan messze járkálni. 15
A Sárban térdig mászkálni.
A' Magyar Nyelv nem szokott Bukszaterozni
Sem Németül Rectungozni.
4. Magyar nemzet magyarul tanúljon.
Német nyelvre ne szoruljon. 20
Jobb ha a' magáét helyre hozza.
Azon magát pallerozza.
Így Diszét neveli hires nemzetének.
Nem lesz mások előttennek.
5. Jertek hát vissza kedves Musaink. 25
Itt tanúltak jó Atyaink.
Pallerozzuk Anyai nyelvünket.
Fenyésítsük nemzetünket.
Jobb lesz itt sokkal ily vigan mulatozni
Mint másuvá kalandozni. 30

A nótajelzésben megadott vers (*Ha nem láttam volna galamb képed*) a kézirat 4. lapján már szerepelt. Verbunkos jellegű dallamára sok alkalmi verset írtak ekkoriban. Bár nem jelölik külön, a következő dal (*Vidul a természet vig álmából*, XI. sz.) ugyanerre éneklendő.²⁵

A 3–4. strófa minden bizonnyal arra utal, hogy 1796-ban Sárospatakon az országban elsőként vezették be a magyar nyelvű oktatást a tantárgyak többségében.²⁶ A vers fő célja az eddig a kassai katolikus normaiskolába kényszerült diákok visszacsábítása Patakra, ahol megmaradt a protestáns tanügyi autonómia.

9–13 *Norma* – Mária Terézia (Ratio Educationis), majd II. József (Norma regia, 1781) idejében létesített új iskolamodell, amely „központi mintaiskola”-ként, egyben tanító-képzőként szolgált egy-egy kiemelt helyen. A katolikusok széles körben bevezették, a protestánsok azonban nem engedték a tanítójelölteket ezekbe az intézményekbe.

13 *Felvég* – Sárospatak vagy egy környező település egyik része; *Tetemvár* – Miskolc egyik városrésze, pestistemetővel. A tetemvári templom állandó legáció helye volt a pataki diákoknak.

XI.

Világi nóták (18. század vége) STOLL 516/A. 41–43.

1. Vidúl a' természet vig álmából.
Ebred kedvetlen vóltából.
Minden a' mit a' Tel meg kötözött.
Hideg szelével meg főzött.
Szabadul eled, mozog, és Vigadozik. 5
A' fokságból lábbadozik.
2. A' források frissen tsergedeznek.
Hegyen völgyön útat nyesnek.
A' szagos füvetskék virágotskák.
A' földből egymást kinyomják. 10
Hogy a' mezőt jó illattal mind betöltsék.
Víg köntösben öltöztessék.
3. Az élőfák fakadnak bimboznak.
Városon mezön újúlnak.
Fekete ruhákból le vetkeznek. 15
Zöld gallyakkal ki terjednek.
Az útasnak mulatónak egy kevésre.
Szállast adnak pihenésre.

²⁵ A dallam kritikai kiadása: *Uo.*, 99. sz.

²⁶ BAJKÓ Mátyás, *Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején*, Bp., Akadémiai, 1976, 39.

4.	Minden állatok már meg mozdútlak. Teli házokból ki bújtak. A' sok tsúszó mászó <i>kis</i> férgetskék, Bús fejeket fel emelték. Vig kedvekben örömkben katzéroznak. A szép mezön spaceroznak.	20
5.	Az hangitsáló <i>kis</i> szép madarkák. Fülemilék, és Patsirták. Mezőkön erdőkön zengedeznek. Seregenként örvendeznek. Hodítja kiki magának nyári párját Hogy vigan töltse oráját.	25 30
6.	Ha meg leli jádzó társát egyszer. Nem késik soká nem hever. Követi a' természet próbáját. Szaporítja maga fáját. A Kakuk is tsúf tolyását le teheti. Poszátával kikölteti.	35
7.	Miis azért a' bölts Minervának. Tselédi e jó Anyának. Vessük el elménknek minden gondját Hajítsuk el most a pennát. Vig örömmel vig kedvünkbe merüljünk bé A szép Tavaszt avassuk bé.	40
8.	Meg nyílt nekünk is a' szabad Város. A szép mező nem lesz záros. A könnyü szellőre setálhatunk. Kedvünkre kin játszodhatunk. Bádjatt testünk <i>fáradt</i> elménk meg vidúlhat. Minden bajtól szabadúlhat.	45
9.	Nosza azért aki meg meg nem hólt. Kedvetlenségnek rabja vólt. Vidúljon ki felejtse el telét. Töltse kí kedvének felét. E zöld páston jó labakon mulatozzék A' Nimfákkal vigadozzék.	50
10.	Mankón járjek aki <i>nem</i> ugorhat. Vizet igyek ki bort nem kap. Szurkot rágjék ki nem mulatozik. Barát légyen ki nem jadtzik Távozzék el innen minden ellenségünk Ne rontsa el békességünk.	55 60

21–23 [a következő lap tetején újra leírva] 21 [először: *sok*] 55 akinek [értelem] 47 testünk
elménk [szótagszám]

A versforma megegyezik az előző szövegével, feltehetőleg ugyanarra a dallamra énekelendő. A hangulatrontók és a táncképtelen sánták pocskondiázása az *Akinek ma kedve nincs* kezdetű, szintén tavaszköszöntő mulatódallal rokon (ennek recreációs átköltését l. fentebb, IV. számmal).

37 *Minerva* – Pallasz Athéné római megfelelője, a bölcsesség istennője

XII.

Kiss Pál-énekeskönyv (1807–1808) STOLL 587. 87.

Apollo serge az Erdőre megy

1. A' Dobot úsd,
réz nem ezüst,
Látod e' mere van a' nagy Erdő,
Hozz Laptát
jól ki vetőt, 5
Frissítsd a' télen heverőt,
Jupiter Ege tiszta, mivel vigad Apolló serege.

2. A' Hegyeken,
Tér helyekenn,
Hová virágokat ültete már, 10
Mellyekből majd kőt koszorút,
Vigasztal minden szomorút,
Zefirussal maga violák közt veteményes kertébe jár.

13 *Zefirussal* [szótagszám]

A debreceni diákdal az *insurgens* indulók pattogós, katonai dob- és trombitajeleket utánzó verselését követi. Az efféle marsok éneklése a melodiáriumok tanúsága szerint a diákkórus állandó, reprezentatív feladata volt, némelyiküknek helyi változata is készült (a *Pataki Collegiomban való Bandazás* című mars például egy, a török háborúról szóló induló átköltése²⁷).

2 *réz nem ezüst* – a lovon szállított páros üstdobok teste rézből készült

3 *nagy Erdő* – Nagyerdő; hajdan Debrecen mellett, ma azon belül elterülő ligetes erdő, ahová a diákok botanikai sétákra is jártak

²⁷ *Rézkarika peng, dobot ütnek...*, a szövegcsaládot l. az RMKT XVIII. század *Közköltészet* III/A kötetében (megjelenik 2013-ban).

XIII.

Felvidítő VI. Nóták II. (1824 után) STOLL 720. 135. (138. sz.)

1. Mars haza mars te gyerek regiment
Mars szaporán haza messze le ment
A nap azért te magadra vakarsz
Hogyha tovább ki maradni akarsz
Mert itt ha megmaradol 5
Majd ugy számot adol.

2. Jaj be hamar le megy a mi napunk
A mikor illyen időre kapunk
Hát ide már mi tsak úgy jöhetünk 10
Itt tsak ilyen kis időt tehetünk
Jó nap mit szaladozol
Mért nem váraozol
Meg lásd váraozol
Majd mikor ég föld öszve omol.

A kisdíákokat recreatio után hazamasírozató sárospataki dal nem más, mint egy 19. század eleji katonai induló (*Mars haza, jaj, de kevés ideig...*) átköltése az eredeti metrum és néhány sor – például az immár szervetlenné vált zárósor²⁸ – megőrzésével.

XIV.

Neumann Károly-énekeskönyv (1837–1840) STOLL 1354. 12a. (18. sz.)

Vig társaim tanczoljatok, danoljatok ma;
Édes örömekeket hozott piros aurora.
Tanczoljatok, danoljatok, tanczoljatok ma.
A' zöld tölgyfák' árnyékában,
Hagyván leczkét oskolában, 5
Ifjak és leányok ma dalnál tanczoljatok
És vigan játszatok.

Az ének előtt tavaszköszöntő, de nem diákos tartalmú, csupán antikizáló versek sorozata olvasható (*Tavaszi dalok* csoportcímmel), utána pedig 19. számmal egy szlovák nyelvű diákvers: *Studenski život* címmel, *Trebas sem ga Student s chodobného rodu* kezdettel.

²⁸ Kiadását l. *uo.*